

Bautasteiner og runesteiner – vitnesbyrd om særegne døde?

Den første alderen blir kalt brennalderen, da var det skikk å brenne alle døde og reise bautasteiner etter dem (...) Til minne om stormenn skulle folk gjøre en haug, og etter alle slike menn som det hadde vært manns mot i, skulle de reise bautasteiner; denne skikken holdt seg i lange tider (Hkr: 9, 18).

Introduksjon

Reising av bautasteiner var en skikk som i vestnorsk sammenheng trolig tok til i eldre jernalder, nærmere bestemt i yngre romertid (200–400 e.Kr.). I første omgang strakk skikken seg til ca. 600 e.Kr., og etter et opphold, eller en kraftig tilbakegang, ble det igjen reist steiner fra slutten av 900-tallet og inn på 1100-tallet (Knutzen 2004: 120). Steinreisningen kan sees i sammenheng med markering av graver, grenser, territorium, kontroll og makt, samt arverettslige spørsmål. Steinene kan på denne måten betraktes som multivokale symboler, men jeg ønsker i denne artikkelen å fokusere på noen utvalgte aspekter ved betydningsinnholdet som kan reflektere temaet lik og ulik i sammenheng med døden.

Slik det står skrevet i det ovennevnte sitatet fra Snorre-Edda, var steinreisningen en langvarig tradisjon som kan kobles til både branngraver og ubrente graver i haug. Dette stemmer overens med det arkeologiske bildet, da steinene ofte er reist på graver av ulik art. Bautasteiner er altså å betrakte som gravminner over henfarne personer, reist av deres etterkommere. En velkjent strofe fra Håvamål illustrerer dette på en god måte: *Son er kjærfengd, om seint komen, etter at faren fór. Sjeldan bautasteinar nær brauti stend, utan frendar fekk dei reist* (Håvamål: strofe 72). Strofen peker også mot at steinene ble reist i tilknytning til veier (brauti). Nettopp tilknytning til ferdselsårer er et gjennomgående trekk når en ser på reiste steiner generelt, dvs. både bautasteiner og runesteiner. Dette gjelder vel å merke også plasseringen av andre typer gravminner gjennom hele jernalder (Solberg 2000: 78, 135).

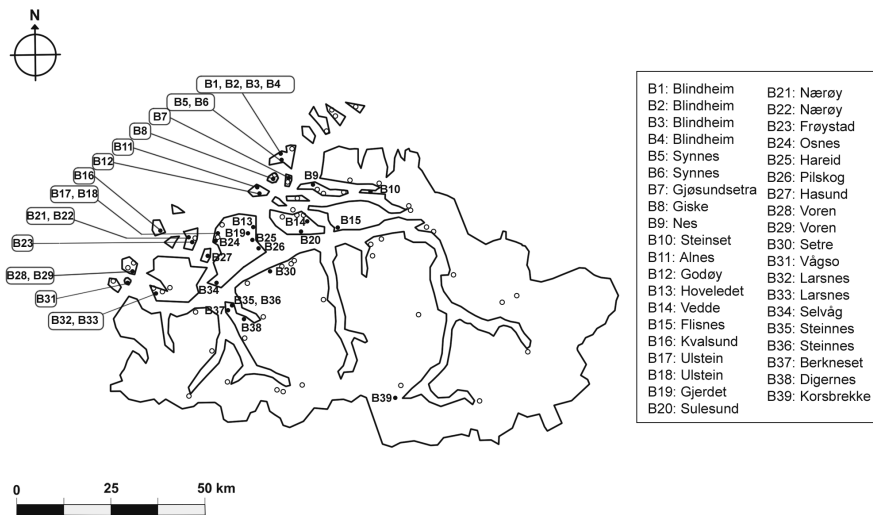
Valg av ytre gravmarkering var neppe tilfeldig, og variasjonene i formene gjennom hele jernalderen gjør det nærliggende å tenke seg at de var ment til å uttrykke forskjeller, særegenheter og kanskje også individualitet. Hvorvidt disse forskjellene skulle hensepeile på den døde personen, den/de som reiste gravminnet eller en kombinasjon av disse er i de fleste tilfeller uvisst. Dette kommer imidlertid bedre til syne når det gjelder reiste steiner med runeinnskrift, der det er vanlig med navn på personer. Nettopp innskrifter med navn er noe jeg komme nærmere inn på.

Hva er det som skiller graver med bautasteiner og runesteiner fra graver med andre former for ytre markering? Uttrykker bautasteinene en gravlagt persons ulikhet og særpreg i forhold til andre døde og/eller menneskene i det levende samfunnet? Det er disse spørsmålene jeg ønsker å belyse, der fokuset vil rettes mot eventuelle individuelle trekk ved dem som fikk reist stein over seg etter døden. For å nærme meg problemstillingen vil jeg benytte meg av runesteiner som komparativt materiale. Dette vil jeg redegjøre for og begrunne nærmere i det følgende.

Bautasteinene på Sunnmøre – en case-study

Jeg vil tilnærme meg problemstillingen ovenfor med bakgrunn i min egen undersøkelse av bautasteiner på Sunnmøre, som var tema i min hovedfagsoppgave *Bautasteiner på Sunnmøre, en analyse av steinenes betydning og funksjon i tid og rom* (Knutzen 2004). Hovedfokus for studien var spørsmålet om hvorfor bautasteinene ble reist. Dette ble i første rekke belyst gjennom studier av steinenes plassering i landskapet, og de mønstre det var mulig å spore i materialet. Som basis ble det utarbeidet en klassifisering av de 39 bautasteinene på Sunnmøre som fremdeles står in situ (fig. 1). Steinene ble delt inn i fire grupper på grunnlag av form og høyde, og graden av monumentalitet ble vurdert med utgangspunkt i mennesket som målestokk. Et skille ble satt ved 1,8 m, der steiner som oversteg denne høyden ble regnet som monumentale. En gjennomgang av steinenes bergart i samarbeid med geolog Helge Askvik, viste at de består av lokale bergarter, hovedsakelig gneiser av ulik sammensetning. I noen tilfeller kunne bergarten utvise særpreg som kan tyde på en bevisst holdning i forhold til valg av stein. Dette kan være dekorative trekk som spesielle kvartsganger eller granater i gneisene (ibid: 24f).

Et viktig element i undersøkelsen var å se bautasteinene i deres landskapsmessige kontekst og i relasjon til andre kulturminner. Formålet var å sette steinene inn i en tidssammenheng og kulturell ramme. I den forbindelse ble det trukket vekslers på metoder fra visuell landskapsanalyse, med vurderinger av innsyn, utsyn, monumentalitet og tilgjengelighet. I tillegg ble kulturlandskapet vurdert, alt med tanke på å belyse formålet med steinreisningen. Visse mønstre avtegnet seg klart: Det var langt flere bautasteiner i ytre enn i indre strøk. Det viste seg dessuten at de høye steinene (1,8m eller mer) i større grad enn de mindre sto på steder der de var lett synlige. Disse hadde generelt en videre henvendelse enn de lave. Formen viste seg derimot ikke å ha samme grad av sammenheng med plasseringen. Nesten alle

Figur 1. Kart over Sunnmøre med distribusjon av bautasteiner. ● = bautastein in situ, ○ = flyttet eller tapt bautastein. B-numre refererer til min egen nummerering av steinene som drøftes i hovedoppgaven.

steinene sto knyttet til ferdselsårer, særlig til sjøs, men også til lands. Den strategiske plasseringen ved sund, nes og kryssningspunkt mellom fjord- og veisystemer var også fremtredende. De fleste bautasteinene var kystnære og i en sone under 20 m.o.h., der mange sto helt nede i strandsonen. 67% av steinene sto dessuten i nær kontakt med forhistoriske graver, plassert enten på eller nær slike (ibid: 26ff).

På bakgrunn av den arkeologiske konteksten, kunne jeg sannsynliggjøre at bautasteinene skriver seg fra to faser, trolig fra yngre romertid og folkevandringstid, og i sen vikingtid og tidlig middelalder. Mellom disse periodene, dvs. i merovingertid og deler av vikingtid, finnes det ikke klart dokumenterte eksempler på steinreising, verken med eller uten runer. Bautasteinene var best representert i eldre jernalder.

Hvordan tilnærme seg bautasteiner som arkeologisk materiale?

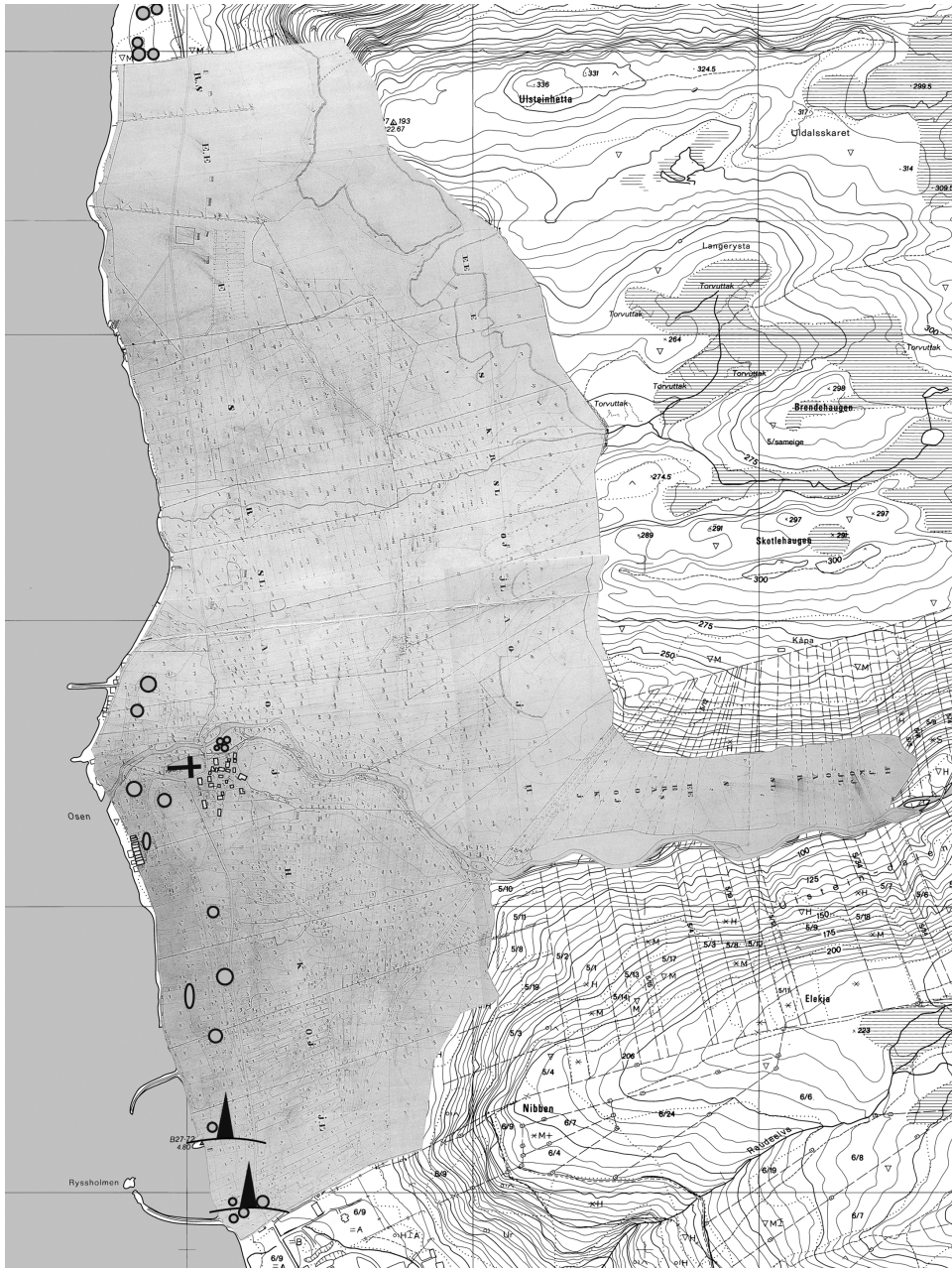
Bautasteiner er naturlige eller grovt tilhugde steiner uten innskrifter som er satt på kant og gravd ned i jorda. Ordet *bautastein* stammer fra det norrøne ordet *bautadrsteinn* og forklares med *en Sten hvormed man stikker eller støder* (Fritzner 1867: 199). Nettopp ordets etymologi står sentralt i deler av min videre tolkning av steinene.

Bautasteiner har vært et lite utforsket tema her til lands, så vel som i Skandinavia forøvrig (jf. Ericsson 2005: 194). Til tross for den monumentale karakteren, tilknytningen til graver og gravfelt og en høy grad av synlighet, bygger svært få

uttalelser om bautasteinenes alder og betydning på systematisk forskning og analyser. Elizabeth Skjelsvik tok imidlertid for seg enkelte problemstillinger knyttet til alder og forståelse i sin magisteravhandling *Steinsetninger og steinlegninger i Norge* fra 1953 (Skjelsvik 1953) og i artikkelen *Bautastein* i KLNLM (Skjelsvik 1956). Hun baserte sine tolkninger på utgravninger hun hadde foretatt i Aust-Agder og i Østfold. Ved én av disse bautasteinene ble det funnet et lite steinsatt gravkammer med daterende funn til yngre romertid (Skjelsvik 1953: 132). Ved en annen stein ble det funnet en bulevase fra 500-tallet, to skår av spannforna keramikk, men ingen konkrete tegn på gravlegging. I samband med sin avhandling om steinkors, tok Fridtjof Birkeli for seg flere aspekter knyttet til bautasteiner (Birkeli 1973). Ut over dette består det skriftlige materialet av artikler i populærvitenskapelig form og undertegnedes hovedfagsoppgave.

Bautasteiner mangler innskrifter og er sjelden dekorerte. Ettersom jeg ikke har hatt mulighet til å datere steinene og avdekke funksjonen gjennom utgravning, har jeg basert mine tolkninger på en kombinasjon av elementer. Til grunn ligger vurderinger av bautasteinenes symbolinnhold og den kontekst steinene er reist i, samt jamføringer og analogi med andre typer materiale, som runesteiner og andre skriftlige kilder. I kontekstsammenheng står *landskap* sterkt, både i form av kulturskapt landskap, men også topografi. En tolkning av steinene fordrer at den konteksten en studerer er mest mulig autentisk, hvilket gjør det nødvendig å rekonstruere landskapet med elementer som fantes forut for moderne tid. Dette forutsetter selvsagt kjennskap til dagens landskap rundt steinene. På den måten vil en kunne se bort fra moderne trekk i landskapet og skille ut eldre elementer som gårdstun, veier, gravfelt, naustplasser og lignende. Gamle utskiftningskart kan være et godt analyseredskap til hjelp til forståelsen av et eldre landskap (fig. 2).

Kartene viser gårdene slik de så ut før den store omleggingen av gårdsdriften på midten av 1800-tallet og kan gi informasjon om strukturelle trekk som gamle grenser, veier, havneplasser, tunområder og gravminner. 1800-tallets gårdslandskap var et resultat av gårddelinger som fant sted på 1600-tallet eller senere, men det er grunn til å anta at kartene gjengir et grunnmønster som kan trekkes lenger tilbake i tid (KLNLM XIX: 41). Denne retrospektive metoden forutsetter at visse kulturelementer i landskapet har holdt seg stabile til en viss grad, og er blitt holdt ved like over tid. Likevel bør en ha klart for seg at rekonstruksjonene av landskapet er å betrakte som tolkningsforslag til hvordan situasjonen kan ha sett ut da bautasteinene ble reist. Landskapet trekkes i tillegg inn som tolkningsramme fordi topografien til alle tider har lagt føringer for bruken av geografiske områder. Dette gjelder spesielt bosetning og ferdsel, best tilrettelagt gjennom åpne strandflater, selvdrenerende terrasser, dalfår, gode havstrekninger og farbare elver. I tillegg kommer fenomenologiske aspekter ved landskapets topografi. Dette innebærer mer abstrakte elementer som fra menneskers side tillegges landskap, som for eksempel minner, historier/sagn og symbolverdi utover dette.

Figur 2. Eksempel på bruk av utskiftningskart fra gården Ulstein, Ulstein kommune, Møre og Romsdal. Bautasteiner, forhistoriske graver, nedlagt kirkested og gamletunet er markert.

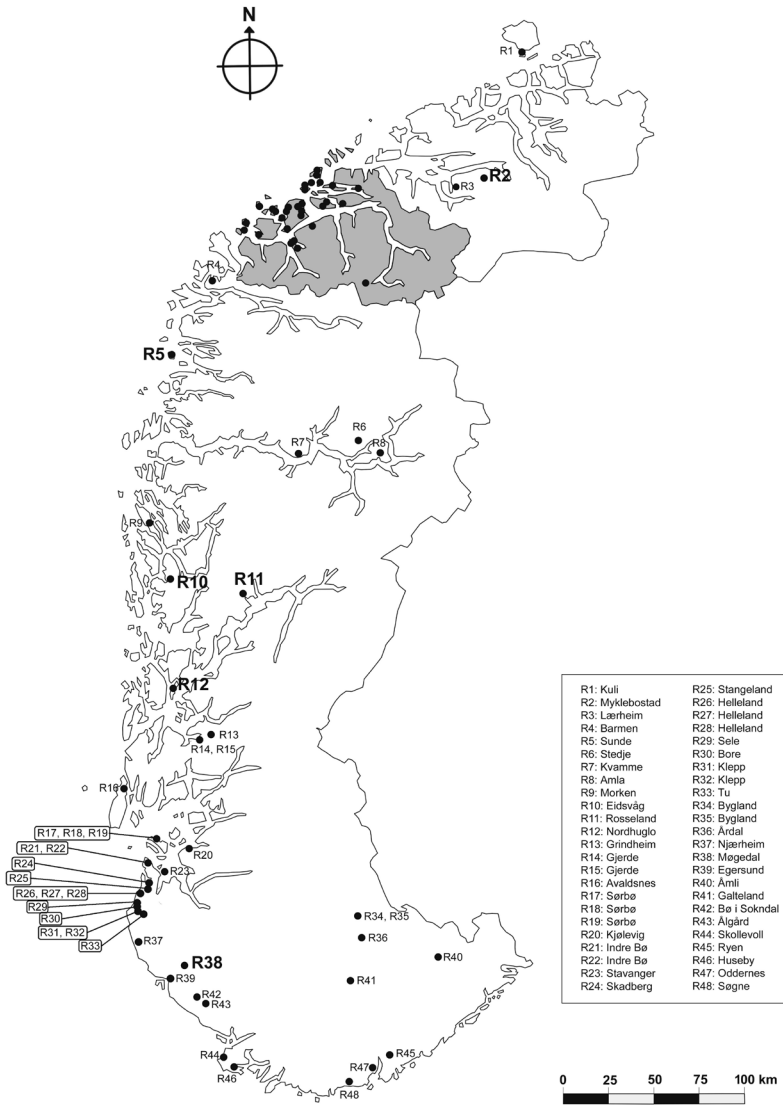
Også samfunnsforholdene som rådde i perioden da steinene ble reist må regnes med i bautasteinenes kontekst. Ved hjelp av skriftlige kilder og retrospektiv metode kan en nærme seg noe som ligner den opphavelige situasjonen. Runesteinene er i seg selv en skriftkilde som har en direkte kobling til bautasteinene. Disse blir derfor sterkt vektlagt, men også skriftlige middelalderkilder som lovtekster kan hjelpe til med å belyse problemstillingene knyttet til bautasteiner.

I likhet med de fleste typer arkeologisk materiale, er en viktig tilnærming til forståelsen av bautasteiner *symbolske* og *kommunikative* aspekter. Både antropologer og arkeologer har lenge diskutert hvordan materiell kultur fungerer som godt tankeredskap, fordi den i tillegg til det funksjonelle også innehar symbolske sider (bl.a. Cohen 1985: 18f; Hodder 1986: 124f). Bruken av symboler kan betraktes som en form for kommunikasjonsprosess, der et budskap blir overført fra en sender til en mottaker gjennom en kommunikasjonskanal. En slik kommunikasjonskanal kan være et fysisk, materialisert symbol, i dette tilfellet en bautastein. Den konkrete utfordringen når det gjelder bautasteiner er å tilnærme seg *hva* som ble kommunisert, hva som var den symbolske betydningen i deres samtid, og eventuelle endringer i dette meningsinnholdet over tid.

Runesteiner og innskrifter

Som komparativt materiale for å belyse spørsmål knyttet til bautasteinenes alder og mening, har jeg benyttet meg av runesteiner fra hele Vestnorge, fra Møre og Romsdal i nord til Agderfylkene i sørøst (fig. 3). Undersøkelsen viste at bautasteinene og runesteinene var sammenlignbare med bakgrunn i klassifikasjon ut fra form- og høydekriterier, samt plassering i landskapet. Landskapstrekk som sjønære lokaliteter og høytliggende punkter gikk igjen for begge materialgruppene. I likhet med bautasteinene hadde mange av runesteinene en monumental virkning. Dette skyldtes ikke bare høyden på steinene, men også plasseringen, hvilket igjen viser at bruken av landskapet var viktig. Også runesteinene hadde plasseringer i forhold til gravsteder, bosetning, ferdsel og kommunikasjon. Flere bautasteiner enn runesteiner kunne imidlertid knyttes til gravfelt (Knutzen 2004: 92ff).

Runesteinsforskningen står i en sterkere posisjon enn bautasteinsforskningen, spesielt med tanke på utgivelsen av flerbindsverket *Norges Innskrifter med de Ældre runer* og *Norges Innskrifter med de Yngre Runer*, som gir en samlet oversikt over runesteiner her til lands (NiyR; NixR). Fokuset i verkene er imidlertid rettet mot innskriftene fremfor steinene som fysiske manifestasjoner, og tar ikke for seg mer omfattende problemstillinger. Ellers har runesteinene vært gjenstand for forskning innenfor historiefaget de siste årene. Dette gjelder bl.a. Harald Krøvels analyse der runesteinene tolkes som et krisesyndrom i forhold til strukturelle samfunnsendringer (Krøvel 2001). Avhandlingen bygger på Birgit Sawyers metoder og tolkninger av svenske runesteiner (bl.a. Sawyer 2000).

Figur 3. Kart over Vestlandet med runesteiner og Sunnmøre med bautasteiner uthevet med grått.

Den visuelle likheten mellom bautasteiner og runesteiner gjør det naturlig å trekke analogislutninger, som gir utsagnskraft om det primære empiriske materialet, bautasteinene. Fordelen er at innskriftene gir direkte tolkningsgrunnlag og kjennskap til budskapet bak steinreisningen og at de er daterbare på bakgrunn av runologi, språklige trekk og referanser til historiske hendelser og personer. På denne måten lar det seg også gjøre å datere selve steinreisningen, selv om det ikke er en nødvendig sammenheng mellom tidspunktet for steinreisningen og innskriften.

Gjennom stil- og språkelementer har runologene delt runene inn i et eldre og et yngre runealfabet, også kalt *futhark*. Gjengs oppfatning er at det eldre runealfabetet var i bruk fra 200–600 e.Kr., mens den påfølgende yngre runerekka holdt seg i bruk til middelalderen, fram til ca. 1400 (Spurkland 2001). Mens språket som gjengis med de yngre runene er norrønt og til en viss grad gjenkjennelig i vår tid, representerer den eldre futharken et urnordisk språk, helt ulikt islandsk og norsk i dag. Urnordisk var tale- og skriftspråk i Skandinavia i perioden 200–500 e.Kr. (ibid: 17), og det er disse innskriftene som dateringsmessig korrelerer med første fase med bautasteinreiseing.

Som nevnt kan mange av runesteinsinnskriftene dateres. De fordeler seg hovedsakelig på to faser; en første fase i folkevandringstid og en yngre fase fra sent 900-tall til inn på 1100-tallet. Innskriftene forteller ulike ting om steinenes funksjon og kan deles inn i fem kategorier på bakgrunn av innhold: (1) reiseformel, av typen ”N.N. reiste stein/lot gjera stein/risset runer etter Y”, (2) navneinnskrifter eller minneinnskrifter der graven, gravminnet eller gravleggelsen blir omtalt, (3) innskrifter med rettslige utsagn, (4) innskrifter med kristent innhold og (5) innskrifter som faller utenfor felleskategoriene (Knutzen 2004: 123f). Innskrifter med reiseformelen forekommer hyppigst, og tolkes som en ”motebevegelse” som oppsto i Skandinavia på 900-tallet som en reaksjon på politiske og religiøse omveltninger (Sawyer 2000: 47f; 146f). Til denne perioden hører også innskriftene med kristent innhold. Fokuset i denne artikkelen retter seg i hovedsak mot de andre kategoriene innskrifter, ettersom det er her de eldste innskriftene befinner seg tematisk. Det dreier seg derfor om rettslige innskrifter, navne- og minneinnskrifter. Det er også disse jeg vil bruke for å belyse hypotesen om at de gravlagte under steinene ble oppfattet som personer utenom det vanlige, kanskje også i grenselandet mot det farlige.

Minner om særegne døde - manifestasjon av rettigheter

Slik jeg tolker det var meningen bak reisingen av bautasteiner å gi en tydelig beskjed, spesielt til reisende som ankom fremmede gårder og territorier. Som nevnt tidligere finnes det nettopp en klar sammenheng mellom bautasteinenes plassering og gamle ferdselsveier, spesielt sjøveien. Gjennom runesteinene får vi, sett med dagens øyne, overlevert budskapet mer direkte enn gjennom bautasteinene. Disse er bærere av skriftlige, innristede beskjeder som etter tyding og tolkning viser seg å inneholde klare, forståelige budskap. Trolig reflekterer runeinnskriftene det samme innholdet som lå i bautasteinene, men ettersom innskriftene bare var tilgjengelige for det øvre sosiale

sjiktet som behersket runekunsten, kan en tenke seg at runeinnskriftenes betydning hadde utgangspunkt i en allerede innforstått "kode" som lå i bautasteinene. På denne måten tenker jeg meg at budskapet ble kommunisert implisitt, *fra* den avdøde eller runeristeren, *til* de reisende, *gjennom* bautasteinen, det sterke materielle symbolet som markerte graven.

Selve innskriftene kan slik sett ha fungert som forsterkere av de budskap som lå bak reisingen av steiner. Denne forsterkende effekten kunne kanskje også skyldes den betydning runene trolig hadde i forbindelse med ritualer og kult. At Odin tilegnet seg kunnskapen om runer ved å gjennomgå store lidelser, som å henge fra treet Yggdrasil i ni netter, viser hvilken enorm kraft runene ble regnet for å ha (Håvamål: strofe 138). Her skal det sies at runene ikke nødvendigvis hadde kultisk kraft alene, men at dette i stor grad var avhengig av innholdet i teksten og den gjenstanden de var ristet på. Terje Spurkland uttrykker dette på en god måte: *På samme måte som magi kan uttrykkes ved hjelp av runer, kan skrift også få en kultisk funksjon i kraft av hva man kan uttrykke med den* (Spurkland 2001: 25).

Enkelte av de skriftlige beskjedene på runesteinene inneholder karakteriserende personnavn som gjerne er beheftet med utrygge og truende konnotasjoner. Felles for disse er at personene de henspeiler på trolig var omstridte eller skilte seg ut på ulikt vis. Jeg vil nå presentere fem runesteinsinnskrifter fra eldre jernalder som eksemplifiserer slike særegne navn og personer.

1) Myklebostad

a(n)sugasdiR hlaiwa. aih ek soman bi wor(u)malaiba. Oversatt: *Åsgest. Grav. Jeg har krav på godtgjørelse hos OrmlEIF.* Denne innskriften fra Myklebostadsteinen fra Nesset kommune i Møre og Romsdal, er her gjengitt etter runologen Gerd Høsts tolkning (Høst 1976: 37). Gården Myklebostad ligger et godt stykke inne i Langfjorden i Romsdalen, ca. 2,5 km fra selve fjorden. Steinen består i dag av to fragmenter som ble funnet hver for seg. Fragment A ble funnet i jorda i nærheten av flere "Kjæmperøser", på kanten av en bakkekant som går ned til sjøen (Rygh 1898: 155). Fragment B ble funnet i trappa på gården (NIÆR I: 324f). Myklebostad A og B viste seg å være deler av samme stein der del A var bunnstykket og B toppstykket av steinen (Høst 1976:35). Ettersom det nederste stykket av steinen ble funnet i jorda har den antagelig ikke blitt flyttet like langt som fragment B. Dette tyder på at steinen opprinnelig sto på stedet der fragment A ble funnet, dvs. i et røysfelt. Blant folk i bygda ble det dessuten fortalt at runesteinen sto som én av flere reiste steiner i en rund steinsetning.

På bakgrunn av runene og språkformen dateres innskriften til ca. 400 e. Kr. Den er både ansett som å være en minneinnskrift over den døde Asugast, men også et dokument der hans etterkommere krever rettslig oppreisning overfor drapsmannen, OrmlEIF (ibid: 37). Begge de to personnavnene i innskriften gir interessante konnotasjoner. Det urnordiske *a(n)sugasdiR* inneholder A-runen, *ansur* som er

urnordisk form for det norrøne *áss*. Dette betyr *gud* eller *guddom*. Det er grunn til å spørre seg om personnavnet *Asugast* kan ha sitt etymologiske opphav her. I så tilfelle er det grunn til å tro at den avdøde her var en person med spesielle evner og kontakt med gudeverdenen. Også navnet Ormleif kan henseile på en særegen person, da ormen var ett av romertidas elitesymboler (Solberg 200: 93).

Innskriften er skrevet i ”jeg”-form og gir inntrykk av at det er den døde, *Asugast*, som snakker. Etterkommerne som ristet runene har her benyttet et språklig virkemiddel, som muligens var ment for å oppnå en skremmende effekt. Det kan her trekkes paralleller til tradisjoner om gjengangeren og haugbonden som kunne besøke mennesker og dyr på gården for å gjøre skade, volde sykdom og død (Nedkvitne 1997: 27, Ström 1999: 219). Ved å risse inn et budskap der det kreves oppreisning/hevn, bidro etterkommerne til å farliggjøre *Asugast* og likeledes stedet der han ble gravlagt. For å unngå den dødes vrede gjorde en best i å akte dette stedet. Samtidig vitner innskriften om en mulig konflikt mellom *Asugast* og Ormleif sine slekter, to mektige familier. Her ligger kanskje mye av bakgrunnen for steinreisningen, nemlig et behov for å fastslå slektas rettigheter til et territorium og eiendom overfor omverdenen.

2) *Eidsvåg*

Ved stranda på Eidsvåg i Bergen kommune, Hordaland sto en runestein der innskriften besto av det noe spesielle navnet *haraRaR*, tolket som *den bevegelige* (ibid: 56). Gården Eidsvåg ligger i Åsane, 5 km nord for Bergen sentrum. Steinen ble i 1901 funnet i forbindelse med ryddearbeid på gården. Den ble siden levert til Bergen Museum (B 5776), (NIÆR I: 449f). Runesteinen lå 33 m fra stranda ved Eidsvågsbunnen, midt i en rund steinlegning, bestående av rullestein lagt i to rader, med en diameter på 4,5–4,8 m. Inne i steinlegningen lå et 10 cm tykt kullag som trolig var rester etter en branngrav med uviss datering (ibid: 451). Et gravfunn med primærbegravelse fra eldre jernalder (senest 500 e. Kr.), samt sekundærgrav fra yngre jernalder, ble gjort i 1836 under utgravning av en haug på samme gård (NIÆR I: 451). Runeformene på steinen kan tyde på en datering av innskriften til 5–600-tallet (NIÆR I: 455). Steinen har markert en grav og innskriften består trolig av den dødes navn. Navnet er uvanlig og vitner om et særegent individ som kan forbindes med graven. Betydningen *den bevegelige* kan kanskje settes i sammenheng med transcendentale evner, en person som kunne bevege seg mellom to verdener. Slike evner settes i forbindelse med personer som spilte en ledende rolle i kulthandlinger, dvs. religiøse spesialister, sjamaner og lignende, som også gjerne tilhørte det øvre samfunnssjiktet. I tillegg var kunnskapen om runer tillagt denne typen personer (Spurkland 2001: 22). Ved å vise sitt slektskap til en personen med religiøs og verdslig makt, kunne etterkommerne understreke sin tilhørighet og krav på eiendom og andre rettigheter.

3) *Sunde*

Innskriften på steinen fra Sunde i Flora kommune, Sogn og Fjordane lyder: *widugastiR*. Ifølge filologene korrelerer dette med det gammeltyske mannsnavnet *Widugast*.

Brekker en navnet opp ender en opp med betydningen *gjesten fra skogen* eller *den fremmede* (Høst 1976: 53). Sunde ligger på øya Askrova, sør for Florø. Steinen sto på Herneset, på østsiden av øya som vender ut mot Brufjorden. Runesteinen ble funnet liggende i en gravrøys som rommet en kvinnegrav med spinnehjul i kleber, trolig fra folkevandringstid. Tilsammen er det 8-10 røyser på neset, hvorav én inneholdt en mannsgrav fra samme periode som kvinnegraven.

På bakgrunn av den urnordiske språkformen og runene, dateres steinen til 400-tallet (ibid: 54). Dette stemmer overens med dateringa på graven. Det som derimot ikke stemmer er at steinen lå/sto på en kvinnegrav, mens innskriften tolkes som et mansnavn. Dette betyr kanskje at det er runeristerens navn som er gjengitt i innskriften, selv om steinen trolig var en gravmarkør (op.cit.). På samme måte som de ovennevnte innskriftene vitner Sunde-innskriften om en spesiell person. En spør seg instinktivt hvem denne fremmede gjesten fra skogen var, og hvorfor navnet er risset inn på en stein på en grav. Som en mulig tolkning kan en tenke seg *widugastiR* som en innvandrer med et spesielt forhold til den døde kvinnen i graven. For eksempel kan de to ha vært gift. Dette reflekterer tilbake på den døde i graven. En tolkning kan være at hun kunne skilte med allianselinjer til et folk langt unna som et uttrykk for høy sosial rang. Dersom en skulle ha rett i tolkningen om at *widugastiR* var en innvandrer, kan han ha følt behov for å manifestere sitt forhold til den døde kvinnen for å understreke et krav om arv. Dette får igjen implikasjoner for hvem den avdøde kvinnen var og dessuten hvor mektig hun var i sin samtid.

4) Nordhuglo

Innskriften på steinen fra Nordhuglo på Stord, Hordaland lyder: *ek gudija ungandiR ih* eller *im*. Høst tolker denne innskriften som: *Jeg (er) presten, (jeg er) usårbar for gand, på Huglo* (Høst 1976: 61f). Gården Nordhuglo ligger på nordre del av øya Huglo, øst for Stord. Steinen ble funnet da den utgjorde en del av en molo på gården, og ble brakt til Historisk Museum i Bergen i 1910. Et mulig fragment av steinen ble funnet som dekkhelle over en steinsatt kiste i en haug på gården. Det antas at runesteinen opphavlig sto på en gravhaug like ved sjøen, uten at det oppgis belegg for dette (Høst 1976: 61). Av gravminner på gården fantes 14 røyser, hvorav det i én ble funnet en bronsealders bronsedolk (B4299) og i en annen et sverdhandtak av jern. Røysene er ellers udaterte. Det fantes også fem gravhauger. I den ene ble det funnet et skår av en leirkrukke, i den andre et fragment av runesteinen, mens den siste var funntom. De to mindre haugene er udaterte. Innskriften er generelt datert til eldre jernalder, grunnet bruken av runer fra eldre futhark. Om steinen har stått på en grav eller ikke er usikkert ut fra de opplysningene som foreligger, men innskriften tolkes som en forbannelsesformular. Slike innskrifter kan ha vært benyttet for å motvirke bl.a. gravskjending (jf. Jacobsen 1935). Et paradoks i den sammenheng er at deler av steinen var gjenbrukt som dekkhelle i en annen grav. Skal dette oppfattes på lik måte som haugbrott, der meningen bak kunne ligge i å overta et maktforhold (jf. Myhre

1994)? I så tilfelle styrkes teorien om at steiner som denne opphavelig var symboler på en type rang.

5) Møgedal

Et siste eksempel er steinen fra Møgedal som ligger 3 km nord for Nodlandsvatnet i Eigersund kommune, Rogaland. Steinen ble funnet liggende i tre deler, over en ”steinrende” (dreneringsgrøft?), 3 m V for veien på gården og under graving ble den oppmurte foringa for fotenden på steinen funnet (utdrag fra fornminnergisteret). Steinen er nå i Arkeologisk museum i Stavangers samling (S3748). Ettersom foringen i hullet der runesteinen hadde stått ble funnet, vet man hvor den opphavlige plassen til steinen har vært. Dette var ikke i tilknytning til noen hittil synlig grav eller andre fornminner. Steinen er således det eneste registrerte fornminnet på gården. På breidsiden er innskriften *laiPigaR* ristet inn med eldre futhark. Dette tolkes som et mansnavn med betydningen *ubehagelig, utålelig, avskyelig, forhatt* (Høst 1976: 84). Runeformene tilsier at steinen ikke er yngre enn 500 e.Kr., men at den godt kan være noe eldre (op.cit.). Navnet som preger steinen er trolig navnet til en avdød person. Steinen kan derfor være en minnestein eller en kenotaf over en person som, ifølge navnet, skilte seg ut på svært negativ måte. Som et apropos her er det verdt å nevne at gjengangere i norrøn tid oftest var personer som i levende live hadde usympatiske sider (Nedkvitne 1997: 27).

Sett med nåtidens øyne har disse fem innskriftene uvanlige og karakteriserende elementer i seg som på ulikt vis henspeiler på den døde. En ville tro at det å gi et negativt ettermæle var like tabubelagt i jernalder som i våre dager, men innskriftene peker i en annen retning. Bakgrunnen for dette kan ligge i at en slekts forbindelse til avdøde personer var ledd i en forfedreideologi. Spesielle egenskaper var i så henseende betydningsfullt. Det er vanlig å tolke gravminner som eiendoms- og territoriemarkører, noe som også gjelder for bauta- og runesteinene. Effekten de hadde som sådanne hadde sitt utspring i døde forfedres makt over de gjenlevende og den måten gravminnet kunne knytte tid og sted, samt levende og døde, sammen. Ved å vise sin tilknytning til jorda og eiendommen tilbake til forfedrene, kunne forfedrekult forbundet med gravstedet legitimere rettigheter til eiendom. Tilbake til middelalder og fra nyere tids folketro kjenner vi for eksempel haugbonden og fjøsnissen som begge kunne gjøre fysisk skade dersom de slo seg vrang (for eksempel Hodne 1999: 142). Begge kan sees som et uttrykk for forfedrekult som strekker seg langt opp i tid. Kanskje uttrykker runesteinsinnskriftene den samme meningen som lå bak forestillingen om haugbonden. Når runesteinene trolig var en utvidelse av skikken med å reise bautasteiner, er det nærliggende å tro at en del bautasteiner uttrykker et noenlunde likt meningsinnhold som det vi har sett i disse runesteinsinnskriftene. Dette er imidlertid bare én av mange tolkninger. Jeg vil nå se nærmere på en annen kategori mennesker som fikk reist bautasteiner etter seg i døden.

Fruktbarhetsdyrkere

<i>Aukinn ertu Uolse</i>	<i>Auka er du Volse</i>
<i>Ok vpp vm tekinn</i>	<i>og teken opp</i>
<i>Lini gæddr</i>	<i>utstyrt med lin</i>
<i>En laukum studdr</i>	<i>stødd med laukar</i>
<i>Diggi Maurinir</i>	<i>Mátte mornir ta mot</i>
<i>Þetta blæti</i>	<i>dette offeret,</i>
<i>En Þu bonde sæalfir</i>	<i>men du, bonde,</i>
<i>Ber Þu at Þer Uolsa</i>	<i>ta sjølv Volse til deg</i>

Volsetåtten. Etter Steinsland og Vogt 1981: 94.

Volsapáttir (på norsk: *Volsetåtten*) er én av fortellingene som inngår i Olav den helliges saga, i samlehandskriftet *Flateyjarbók* fra 1380. Fortellingen er nedskrevet etter innføringen av kristendommen, men p.g.a. henvisninger i selve teksten og arkaiske ordformer, anses den å være bygd på et muntlig kvad fra hedensk tid. Teksten har høy status som kilde til norrøn religionshistorie og er derfor behandlet i mange sammenhenger (Steinsland og Vogt 1981: 87f). Som religionshistorisk kilde vil jeg hevde at den også har relevans for måten vi tolker bautasteiner og runesteiner.

Kort fortalt beskriver fortellingen et ritual som utspiller seg på en avsidesliggende gård nord i landet. Etter at hesten på gården dør, setter husfrua den døde hestens penis, også kalt *Volse*, inn med konserverende urter og løk, pakker den inn i linduk og legger den i en kiste (ibid: 90). I handlingens neste steg tar husfrua lemmet ut av kista og bærer det inn i stua der gårdens folk er samlet. Mens de alle kveder, blir *Volse* sendt rundt til hver og én i rommet. Ut over gårdsfolket er det tre ukjente, mannlige skikkelser tilstede under ritualet. De presenterer seg alle som *Grímr*. Etter at den siste av dem har mottatt fallosen, slenger han den ned på gulvet til hunden og avslører seg som kongen, Olav Haraldsson. Til sist ender dette i at alle på gården lar seg omvende og døpes.

Av benevnelsen *Grímr* utledes det at Olav den hellige figurerer i teksten som en omskrivning av en opphavelig Odin-skikkelse. Dette kan tyde på at *Volsetåtten* på et tidspunkt ble brukt som et agitasjonsinnlegg for innføringen av kristendommen i Norge. Ser en bakom dette kristningselementet trer den opprinnelige meningen med teksten frem. Dette består av en beskrivelse av et gårdsritual der en hest blotes eller ofres til én eller flere gudeskikkelser som står i opposisjon til Odin. Akkurat dette aspektet ved teksten er omstridt og stridens kjerne ligger spesielt i den filologiske fortolkningen av ordet *mornir* som er navnet på offerritualets/Volses mottaker. I en artikkel fra 1981 gir Gro Steinsland og Kari Vogt en utredning om debatten, og tolker selv teksten fra

et utvidet perspektiv (Steinsland og Vogt 1981). Deres tolkning er at offermottakeren er et kollektiv av jotunkvinner, dvs. kvinnelige fruktbarhetsguddommer. Den andre tolkningen går ut på å se *mornir* som en omskrivning av Volse, med betydningen *sverd*. Dette peker i tilfelle videre mot bautasteinene og deres karakteristiske form.

Slik Folke Ström tolker det utgjør Volse en animalsk manifestasjon av fruktbarhetsguden Frøy som ofte assosieres med fallossymbolet (Ström 1999: 88). Dette kan indikere at ritualet inngikk i en fruktbarhetskult rettet mot Frøy. Det religionshistoriske bakteppet for konflikten mellom Frøy- og Odindyrkelsen ligger i romertida som brytningstid, der ny ideologi og nye symboler ble innført. Kildene tyder bl.a. på at fruktbarhetskulten og vanegudene ble skjøvet over på gårdsnivå, fra en mer kollektiv sfære, mens æser som Tor og Odin trådte inn på banen som nye og mer maskuline guddommer (Dommasnes 2006: 99). Volsetåten kan dermed sees som en skildring av den brytningen som fant sted mellom vaneguder og æser.

Sett i sammenheng med bautasteiner bunner tåttens relevans i etymologien til ordet *bautastein*, norrønt *bautaðrsteinn*. Som tidligere nevnt forklarer Fritznér ordet med ”en Sten hvormed man stikker eller støder” (Fritznér I: 199). I Volsetåten benevnes det rituelle hestelemmet med en rekke fallossynonymer, deriblant *beytill* (*Beri þer beytill, firir brudkonur*). Fritznér forklarer dette som et ord med felles bakgrunn og betydning med *bauta*. Vi ser allerede her en forbindelse mellom bautasteinene og Volsetåten. I tillegg kommer runene. Både lin og løk er tradisjonelt ansett som magiske vekster og i tillegg nært knyttet til runeritualer (Spurkland 2001: 22f). Ordene finnes dessuten igjen på arkeologiske gjenstander som på en skraper av bein fra Gjersvik på Tysnes og en kjøttkniv, funnet i en kvinnegrav fra 300-tallet, på gården Fløksand i Meland kommune, Hordaland (Dommasnes 2006: 101-102). Runer finner vi igjen på runesteinene som igjen kan knyttes tett til bautasteinene.

Som mange forskere har påpekt har bautasteinene fallosform (se for eksempel Skjelvik 1953: 121 med ref.). Ettersom Volsetåten dreier seg om ritualer rundt en fallos er dette kanskje det mest slående trekket som binder bautasteiner og denne skriftlige kilden sammen. Jeg har også nevnt at omskrivninger av ordet *sverd* kan henseile på bautasteinenes form. Fallosformen sett sammen med ordligheten mellom *beytill* og *bauta* har ført til tolkninger av bautasteiner som fruktbarhetssymboler, der den symbolske handlingen med å stikke en stein i jorda sees som en parallell til seksualakten (KLN: 393; Bakka 1963: 145f). Sett i en slik fruktbarhetskontekst har forskere samtidig jamført bautasteiner med hellige hvite steiner, som ofte har mer eksplisitt fallosform. Den hvite fargen tolkes videre som dødens farge, som hellig og sakral (Skjelvik 1953: 121 med ref.). Hvitfargen finner vi også igjen på enkelte bautasteiner, bl.a. den på Selvåg i Ulstein kommune, som det opp til våre dager var vanlig å hvitmale (fig. 4), (Knutzen 2004: 51). Ellers er slik ”hvitting” av bautasteiner kjent fra andre deler av landet (KLN I: 393).

Rosselandsteinen, en runestein fra Kvam kommune i Hordaland er én av runesteiene

Figur 4. Bautasteinen på gården Selvåg, Ulstein kommune, Møre og Romsdal. Det var tradisjon å male steinen hvit helt opp til våre dager.

som det norrøne ordet for *jarl*, men også runemester (Seim 2004: 133). Denne doble betydningen av ordet er kanskje heller ikke tilfeldig med tanke på at slik kunnskap ofte lå til de høyere samfunnslag. Innskriften vitner altså om en svært spesiell kvinne, en gydje. Samtidig er det interessant å merke seg at gårdsnavnet Rosseland henspiller på det norrøne ordet *hross* med betydningen *hest* (Rygh 1898). Det er derfor fristende å ta Rosseland-steinen til inntekt for det bildet vi får presentert gjennom Volsetåttan, nemlig kvinner i religionsutøvende stilling, som gydjer eller volver i en frukbarhetskult. Med bakgrunn i dette er det mulig å knytte bautasteinene til graver der dyrkere av en frukbarhetsguddom lå begravd. At dette ifølge det skriftlige materialet ofte var kvinner er også av relevans for synet på bauta- og runesteiner.

med den karakteristisk fallosformen (fig. 5). Steinen bærer innskriften *ek wagigar irilaR agilamudon = Jeg, W., A's eril* (Marstrander 1952: 9) eller *ek wagigar irilaR agilamundon = Jeg (er) WagigaR, (jeg er) Agilamundos eril*, dvs. "runemester" (Høst 1976: 66-67). Gården Rosseland ligger i Nordheimsund i Hardanger. Steinen ble funnet i muren på løa da den ble revet i 1947, og i 1950 ble steinen flyttet til Bergen Museum (B10538). Innskriften er datert til folkevandringstid (Marstrander 1952: 9). Det lå flere graver på gården som runesteinen kan ha stått i tilknytning til. Innskriften henspiller på en mann (erilen = runemesteren) som er i en kvinnes (Agilamundos) tjeneste. Kvinnens rolle i innskriften har ledet til et forslag om at kvinnen var en gydje, dvs. et religiøst overhode (ibid: 32). Tolkningen av ordet *eril* er imidlertid omdiskutert, men kan tolkes

Figur 5. Rosselandsteinen, Kvam kommune, Hordaland. Foto: Bergen Museum.

Bruken av landskapet

Som vist kan det knyttes mange tolkninger om betydning og symbolikk til runesteinene og mye peker mot at de fungerte som gravmarkører for samfunnets aparte medlemmer. Spørsmålet videre er imidlertid hvorvidt dette kan overføres videre til bautasteinene som ikke bærer innskrifter. En innfallsvinkel er å se nærmere på landskapet.

Menneskets tilnærming og benyttelse av landskap har neppe vært av tilfeldig art til noen tid. Dette gjelder i særlig grad plasseringen av gravminner ettersom disse må betraktes som resultat av rituelle handlinger. De rituelle handlingene har bidratt til å kommunisere et budskap og stedene ble derfor valgt ut fra sine egenskaper i kommunikasjonssammenheng. Plasseringen av gravminnene var en måte å innrede landskapet på, der landskapet ble gitt en dypere mening. Et felles trekk for de fem runesteinene jeg har brukt som eksempler i denne artikkelen, er plasseringen i forbindelse med graver og gravfelt, spesielt med tilknytning til sjøen. Lokaliseringen av Myklebostadsteinen på en bakkekant

mot sjøen, Sundesteinen på et nes, Eidsvågsteinen på stranda og Nordhugloststeinen på en røys ved sjøen, viser at eksponering var en sentral faktor med tanke på valg av sted. Dette gjelder også for den samlede mengden runesteiner på Vestlandet og bautasteinene på Sunnmøre, der sjønære lokaliteter og høye punkter i terrenget går igjen.

Bautasteinene og runesteinene har store likhetstrekk også når det gjelder det kulturskapede landskapet. Dette gjelder spesielt steinenes plassering i forhold til ferdselsveier, både over land, skipsleia, fjorder og elver. Min hovedfagsstudie viste at alle bautasteiner i undersøkelsesområdet, med unntak av én, samt alle runesteinene der en kjenner lokaliseringen, kan knyttes til ferdsel og kommunikasjon (Knutzen 2004: 105).

Dateringen av bautasteinene på Sunnmøre baserte seg på studier av kontekstene. På denne måten bidro andre daterte kulturminner til å datere steinene relativt. Eksempelvis kunne steinene gis en terminus post quem-datering dersom de var reist på toppen av en datert gravhaug. Når runeinnskriftene korrelerer med de relative dateringene av bautasteinene danner det et desto bedre grunnlag for å se

de to steintradisjonene som del av samme skikk, med lik bakenforliggende mening med reisingen. Jeg vil på samme måte som runesteinene tolke bautasteiner som gravmarkører for mennesker som hadde spesielle evner eller funksjoner i samfunnet og som videre hadde en betydning etter døden. Slike bærere av esoterisk kunnskap ble ansett for å ha evnen til å utøve slike evner i en annen verden enn den levende. Det kunne derfor lønne seg å holde seg inne med disse avdøde personene. Alternativt kan en tolke steinene som symboler på at denne esoteriske kunnskapen ble ført videre til etterkommerne. Dette var kanskje årsaken til at det også var viktig å få med runeristerens og steinreiserens navn i innskriftene. Graven fungerte som en manifestasjon av denne kunnskapsoverføringen, men også som en plass der møtet mellom arvtaker og forfedre kunne finne sted.

Hvem var de døde under steinene? Samfunnets utskudd og farlige døde

Gjennom ulike eksempler har jeg forsøkt å vise hvordan bautasteiner og runesteiner kan tolkes som resultat av begravelseritualer over personer som på ymse vis ble betraktet som særegne og spesielle i sin samtid. Noen av runeinnskriftene peker mot personer med malende, betegnende navn som indikerer dette. Slik det kan virke var personene viktige i kultsammenheng fordi de var innehavere av spesielle kunnskaper og dermed sosial rang. Dette kunne for eksempel være kunnskapen om runer, evnen til bevegelse mellom flere verdener eller kontakt med gudene. På bakgrunn av tolkninger av Volsetåtten har jeg pekt på muligheten for at bautasteiner og runesteiner ble brukt som markører for sentrale personer innen fruktbarhetskulten. Videre har jeg i artikkelen påpekt hvordan slike bemerkelsesverdige forfedre kunne brukes i en strategi for markering av eiendomsrett og territorium ved at de virket skremmende på de etterlevende.

Begge de to periodene da steinreisingen foregikk var preget av uro. I eldre jernalder foregikk det en kamp om ressurser og eiendom, mens slutten av vikingtida var preget av rikssamling og trosskifte. Dette kan ha ført til et økt behov for å markere territorium og tilknytning til jord, legitimert gjennom den visuelle og manifeste tilknytningen til forfedrenes graver. Det skulle kommuniseres tydelig, noe som går fram av plasseringen på synlige steder ved veier og vannveier. Da runesteiner igjen ble reist i slutten av vikingtid etter et opphold i merovingertid fram til 900-tallet, ser vi at minnemotivet ble tatt opp på nytt, men at dette ble brukt som del av en bevisst strategi for å markere og legitimere tilhørighet til eiendom (jf. innskrifter med reiseformel). Da dette også kan være del av det opprinnelige symbolinnholdet i reisingen av bautasteiner fra starten av, kan en tenke seg at bevisstheten om hva en bautastein symboliserte hadde holdt seg levende, selv i en periode da skikken ikke inngikk i begravelseritualene. Det var da lett å ta opp en gammel tradisjon for igjen å legitimere sine rettigheter gjennom båndene til mektige forfedre.

Litteratur

- Dommasnes, L. H. 2006. *Vestnorsk forhistorie - et personlig perspektiv*. Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke AS. Bergen.
- Ericsson, A. 2005. Fallos och resande. I: Goldhahn, J. (red). *Mellan sten och järn. Del I. Rapport från det 9:e bronsålderssymposiet, Göteborg 2003*. GOTARC. Serie C. Arkeologiska skrifter ; no. 59. Göteborg.
- Fritzner, J. 1867. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. Første bind. A-HJ. Universitetsforlaget. Kristiania.
- Hkr = *Heimskringla*. 1979. Den norske Bokklubben. Gjøvik.
- Hodne, Ø. 1999. *Norsk folketro*. J.W.Cappelens Forlag AS. Oslo.
- Høst, G. 1976. *Runer. Våre eldste runeinnskrifter*. Aschehoug og Co. Oslo.
- Håvamål. 1986. Det norske Samlaget. Oslo.
- Jacobsen, L. 1935. *Forbandedelsesformularer i nordiske runeinnskrifter*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar ; 39:4. Akademiens förlag. Stockholm.
- KLNM = *Kulturhistorisk leksikon for Nordisk Middelalder*. 1–22. Oslo. 1956–78.
- Knutzen, T. 2004. *Bautasteiner på Sunnmøre. En analyse av steinenes betydning og funksjon i tid og rom*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen. Bergen.
- Krøvel, H.J. 2001. *Minneinnskrifter på runesteinar som historisk kjeldemateriale. Ein studie med utgangspunkt i innskrifter frå Noreg*. Upublisert hovedoppgave i historie. NTNU.
- Marstrand, C.J.S. 1952. Rosselandsteinen. I: *Universitetet i Bergen. Årbok 1951*. Bergen.
- Myhre, B. 1994. Haugbrott eller gravplyndring i tidlig kristen tid. *Fra hammer til kors*. 68–85. Borre Historielag. Schibsted. Oslo.
- Nedkvitne, A. 1997. *Møte med døden i norrøn middelalder. En mentalitetshistorisk studie*. Cappelen Akademisk Forlag. Oslo.
- NiyR = *Norges innskrifter med de yngre runer*. Norsk historisk kjeldeskrift-institutt. Oslo. 1941–1990.
- NiæR = *Norges innskrifter med de eldre runer*. Kildeskriftfondet. Christiania. 1891–1924.
- Sawyer, B. 2000. *The Viking Age Rune-Stones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*. University Press. Oxford.
- Seim, K.F. 2004. *Runologi. I: Haugen, O.E. (red.). 2004. Handbok i norrøn filologi*. 119–174. Fagbokforlaget. Bergen.
- Skjelsvik, E. 1953. *Steinsetninger og steinlegninger i Norge. Et bidrag til deres datering og forståelse*. Upublisert og klausulert magisteravhandling i nordisk arkeologi. Universitetet i Oslo. Oslo.
- Skjelsvik, E. 1956. *Bautastein. I: Danstrup, J. (red.). KLNM = Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformasjonstid*. Bind I. Roskilde og Bagger. København. 1956.
- Solberg, B. *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. Cappelen Akademisk Forlag. Oslo.
- Spurkland, T. 2001. *I begynnelsen var futhark. Norske runer og runeinnskrifter*. Landslaget for norskundervisning (LNU) og Cappelen Akademisk Forlag. Oslo.
- Steinsland, G. og Vogt, K. 1981. "Aukinn ertu Uolsi ok vpp um tekinn". En religionshistorisk analyse av *Volsapátr* i Flateyjarbók. I: *Arkiv för nordisk filologi* 96. 87–106. Lund.
- Ström, F. 1999 (1961). *Nordisk hedendom. Tro och sed i förkristen tid*. Akademiförlaget. Göteborg.
- Rygh, O. 1898. *Norske gaardsnavne. Oplysninger samlede til brug ved matriklens revisjon*. Kristiania.